

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.21.02.07>

MICHAŁ NORBERT FASZCZA
UNIwersYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH /
UNIVERSITY OF SILESIA IN KATOWICE

 <https://orcid.org/0000-0003-3562-6217>

Narodziny „polskiej szkoły” historii militarnej a wojskowość antyczna W poszukiwaniu tożsamości badawczej (część 1)*

ABSTRACT

The birth of the “Polish school” of military history and ancient warfare In search of a research identity (Part 1)

After Poland regained independence in 1918, the mainstream of military historians was formally linked with the institutions of the Polish Army. As a result, most of the publications devoted to military issues were intended to strengthen patriotism and educational goals implemented in the army, which determined their content and approach. In addition, there were two other dominant trends: focusing on national history, as well as the popularity of the neo-romanticism. This phenomenon was intensified after 1926 as a result of personal changes carried out in the Polish Army. Under such conditions, it was not possible for military historians to make a significant contribution to the study of ancient history, which resulted in permanent separateness of the Polish military historians and

* Za lekturę artykułu i przekazane uwagi pragnę podziękować: prof. Agacie Kluczek (Uniwersytet Śląski w Katowicach), prof. Krzysztofowi Królczykowi (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), prof. Mirosławowi Nagielskiemu (Uniwersytet Warszawski), prof. Dariuszowi Nawrotowi (Uniwersytet Śląski w Katowicach), prof. Januszowi Zuziakowi (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie), a przede wszystkim dr. Dariuszowi Faszczy (Akademia im. Aleksandra Gieysztorą w Pułtusku). W cytatach zachowano pisownię oryginalną.

representatives of *Altertumswissenschaft*. The second part of the article will be devoted to the research perspective of Polish classicists, as well as to the indication of a common research ground allowing for the approximation of the positions of both groups of scholars.

Keywords: Polish historiography, military history, interwar period, neo-romanticism, ancient warfare

STRESZCZENIE

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. doszło do formalnego powiązania głównego nurtu piśmiennictwa historyczno-wojskowego z instytucjami naukowo-wydawniczymi Wojska Polskiego. Sprawilo to, że większość ukazujących się w tzw. dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939) publikacji poświęconych zagadnieniom militarnym miała służyć umacnianiu patriotyzmu i celom wychowawczym realizowanym w armii, co determinowało ich tematykę oraz sposób ujęcia poruszanych zagadnień. Ponadto nałożyły się na to dwie inne dominujące tendencje: koncentracja na dziejach narodowych, jak również popularność nurtu neoromantycznego. Zjawiska ta uległy wzmocnieniu po 1926 r. w wyniku zmian personalnych przeprowadzonych w Wojsku Polskim. W takich warunkach nie było możliwości, aby historycy wojskowi mogli wnieść znaczący wkład do badań nad antykiem, co przełożyło się na odmienne drogi rozwojowe środowiska badaczy polskich militariów i przedstawicieli *Altertumswissenschaft*. Perspektywie badawczej tych drugich, a także wskazaniu wspólnej płaszczyzny naukowej pozwalającej na zbliżenie stanowisk obu grup uczonych będzie poświęcona druga część artykułu.

Słowa kluczowe: historiografia polska, historia wojskowa, dwudziestolecie międzywojenne, neoromantyzm, wojskowość antyczna

Wstęp

Jeszcze do niedawna historia wojskowości cieszyła się opinią jednej z najpopularniejszych specjalności w naszym kraju, co przełożyło się nie tylko na ogrom dorobku w tym zakresie, ale również na szeroki odbiór różnego rodzaju publikacji o profilu popularyzatorskim. Nietrudno spostrzec, że dzieje starożytne znajdują się na marginesie tego zjawiska, zaś liczba polskich badaczy koncentrujących się na antycznych militariach od lat nie wykracza poza grono kilku osób. Co więcej, działają one w rozproszeniu, a na żadnej z uczelni nie doszło do powstania „szkoły”, którą można by łączyć z poglądami naukowymi i koncepcją prowadzenia badań przez konkretnego historyka. Ponadto warto podkreślić, że pierwsze powojenne monografie z zakresu starożytnej wojskowości

powstały stosunkowo późno, bo dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych XX w., zaś statusem najważniejszych polskich publikacji od lat cieszą się prace Edwarda Dąbrowy¹, Włodzimierza Lengauera², Mariusza Mielczarka³ i Adama Ziolkowskiego⁴.

Specyfika starożytnicza objawia się wyraźnie dostrzegalną odrębnością od głównego nurtu polskiego piśmiennictwa historyczno-wojskowego, co polega m.in. na pomijaniu rodzimej refleksji metodologicznej i źródłoznawczej oraz nadaniu odmiennym autorem statusu „klasycznych”. Na pozór wszystko to może wydawać się kwestią o niewielkim znaczeniu, będącą naturalną konsekwencją starszeństwa akademickiej tradycji studiów nad epoką antyczną (*Altertumswissenschaft, études classiques, studi classici, classical studies*), ale jeśli uwzględni się okoliczności powstania u schyłku XIX w. nowej specjalności – historii militarnej, wspólnej wszystkim epokom, i występujące na polskim gruncie zjawisko badania zbliżonych zagadnień w oparciu o odmienne wzorce, to wówczas wyłoni się obraz równoległe egzystujących środowisk naukowych, co skutkuje np. znaczącymi utrudnieniami w poprawnym zrekonstruowaniu procesu recepcyjnego zachodzącego w przednapoleńskiej Europie, nie wyłączając Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Prowadzi to do pytania o możliwe przyczyny takiego stanu rzeczy, podobnie jak o czynniki przesądzające o niewielkiej popularności problematyki militarnej wśród polskich starożytników. Znalezienie na nie odpowiedzi wymaga prześledzenia dróg rozwojowych polskiej historiografii w przededniu odzyskania niepodległości i w okresie dwudziestolecia międzywojennego (1918–1939), gdyż to właśnie wówczas doszło do zdefiniowania praktyk badawczych, które zaważyły na kolejnych dekadach. Z tego względu zdecydowałem się na przedstawienie podstawowych założeń przyświecających twórcom „polskiej szkoły” historii militarnej, a następnie skonfrontowanie ich ze specyfiką rodzimej historiografii poświęconej dziejom antycznym.

¹ E. Dąbrowa, *Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I–III c. A.D.)*, Stuttgart 1993.

² W. Lengauer, *Greek Commanders in the 5th and 4th Centuries B.C. Politics and Ideology: A Study of Militarism*, Warszawa 1979.

³ M. Mielczarek, *Cataphracti and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*, transl. M. Abramowicz, Łódź 1993.

⁴ A. Ziolkowski, *Urbs direpta, or how the Romans sacked cities*, [w:] *War and Society in the Roman World*, eds J. Rich, G. Shipley, London–New York 1993, s. 69–91.

Wszystko to ma pierwszorzędne znaczenie dla określenia tożsamości naukowej osób koncentrujących swoje zainteresowania na wojskowości starożytnej. Bez poznania własnych korzeni naukowych nie jest możliwe świadome kształtowanie dyskursu historycznego czy nawet intencjonalna partycypacja w jego przebiegu, co przykładowo może grozić niedostosowaniem nauczanej metodologii do specyfiki danej epoki. Jak widać, problem ten wykracza poza proste zestawienie wyrażanych niegdyś poglądów i dominujących tendencji, choć jak zawsze w przypadku próby zrozumienia przeszłości decydującego znaczenia nabiera pytanie „dlaczego?”. Dopiero udzielenie na nie satysfakcjonującej poznavczo odpowiedzi pozwoli osadzić dorobek uczonych zajmujących się antycznymi militariami w ramach szeroko rozumianej refleksji dotyczącej sposobu poznawania przeszłości, co w szczególności odnosi się do różnych aspektów przemocy zorganizowanej w formie wojen i związanych z nią instytucji. Dlatego właśnie niezbędne jest uchwycenie źródła występujących różnic determinujących odmienne drogi rozwojowe, a następnie znalezienie wspólnej płaszczyzny, w oparciu o którą jest możliwe zbliżenie stanowisk i nawiązanie ściślejszej współpracy, niż miało to miejsce w poprzednich dziesięcioleciach.

* * *

Na wstępie czuję się zobowiązany do poczynienia ważnego zastrzeżenia. Stoję na stanowisku, że na gruncie języka polskiego poprawnym terminem jest „historia wojskowości”, względnie „historia militarna”, nie zaś „historia wojskowa”⁵, lecz w dalszej części artykułu zdecydowałem się konsekwentnie stosować ostatni z wymienionych. Odpowiada to bowiem zapatrywaniom większości międzywojennych autorów zajmujących się tą problematyką, a jednocześnie dość precyzyjnie sytuuje ich w ramach ówczes-

⁵ Por. argumenty przemawiające za wyborem terminu „historia wojskowości” przedstawione przez: C. Grzelak, *Pojęcie i klasyfikacja historii wojskowości w opinii historyków Akademii Świętokrzyskiej Filii w Piotrkowie Trybunalskim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R. V, nr 1, s. 160–163; U. Żydek-Bednarczuk, *Zakres semantyczny leksemów „wojskowy” i „wojskowość” w opinii językoznawców*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R. V, nr 1, s. 170–174; K. Komorowski, *O przedmiocie historii wojskowości*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiałyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 45, 52.

nie istniejących struktur badawczych, ściśle związanych z Wojskiem Polskim⁶.

Determinanty rozwojowe „polskiej szkoły” historii wojskowej

Choć stopniowy wzrost zainteresowania historią militarną nastąpił już na przełomie XIX i XX w., czego wymownym dowodem mogą być prace Konstantego Górskiego⁷, to za symboliczną datę narodzin „polskiej szkoły” przyjęło się niekiedy uważać 1912 r.⁸ Doszło

⁶ Analizę przebiegu dyskursu dotyczącego kwestii terminologicznych i płynących z tego konsekwencji przeprowadził: J. Maroń, *Historia wojskowa czy historia wojskowości. Na marginesie dyskusji w polskiej historiografii*, [w:] *Wojsko – polityka – społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, red. J. Jędrusiak, D. Koreś, G. Strauchold, K. Widziński, Wrocław 2013, s. 699–718; idem, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013, s. 12–35. Autor przywołanych publikacji także opowiada się za stosowaniem terminu „historia wojskowości”, choć za optymalny uważa „historia militarna”.

⁷ K. Górski, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893; idem, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894; idem, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902. Pytaniem otwartym pozostaje, na ile pierwsza monografia w dorobku Górskiego została zaplanowana jako swoisty suplement do dzieła Wilhelma Rüstowa (*Geschichte der Infanterie*, Bd. I–II, Gotha 1857–1858; trzecie, poprawione wydanie ukazało się w 1884 r.), a na ile podobieństwo w zakresie struktury obu książek było efektem dominujących ówczesnie wzorców. Ocena twórczości historycznej Górskiego, mimo jego niezaprzeczalnej wiedzy z zakresu zagadnień *stricto* wojskowych (był pułkownikiem piechoty armii rosyjskiej), jest na ogół krytyczna, co wynika z wyraźnych braków warsztatowych wynikających z braku wykształcenia historycznego: M. Kukiel, *Dzieje wojskowe*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, t. LI, s. 362–364; idem, *Wacław Tokarz jako historyk wojskowy*, „Przeгляд Współczesny” 1938, nr 65, s. 85; J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku*, t. I (*Lata 1900–1918*), Wrocław 1982, s. 109; B. Jagiełło, *Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939 (zarys problematyki)*, [w:] *Środowisko historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*, cz. 2, red. J. Maternicki, Warszawa 1987, s. 322; M. Wierzbicka, *Górski Konstanty*, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 160; B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, s. 65–67, 82–84; J. Kolbuszewska, *Od Tadeusza Korzона do Wacława Tokarza – przemiany w sposobach uprawiania historii wojskowości*, [w:] *Wacław Tokarz (1873–1937). Z Legionów Polskich na Uniwersytet Warszawski*, red. T.P. Rutkowski, T. Siewierski, Warszawa 2017, s. 98.

⁸ J. Maternicki, *op. cit.*, s. 109–110; A. Chwałba, *Józef Piłsudski. Historyk wojskowości*, Kraków 2007, s. 39. W literaturze przedmiotu oczywiście można się również spotkać z odmiennymi koncepcjami periodyzacji polskich dziejów historiografii wojskowej.

wówczas do opublikowania monografii Tadeusza Korzona⁹ i Mariana Kukieła¹⁰, zaś Józef Piłsudski zaprezentował w Krakowie cykl odczytów poświęconych powstaniu styczniowemu¹¹. Wszyscy trzej autorzy wpisywali się wówczas w nurt neoromantyczny, postrzegając czyn zbrojny przede wszystkim jako wyraz żywotności idei niepodległościowej, cementujący poczucie narodowe, a w konsekwencji mający doprowadzić do wskrzeszenia ojczyzny¹². Sprawilo to, że przedmiotem ich zainteresowania była polska historia wojskowa, natomiast zagadnienia z zakresu dziejów powszechnych miały dla nich znaczenie o tyle, że zapewniały prezentowanym rozważaniom odpowiednie tło historyczno-rozwojowe¹³.

Wkrótce do tego grona dołączył Waław Tokarz, który wraz z Kukielem zdeterminował rozwój historii wojskowej w naszym kraju, ostatecznie marginalizując twórczość militarną Korzona¹⁴.

⁹ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. I–III, Kraków 1912.

¹⁰ M. Kukiel, *Próby powstańcze po trzecim rozbiore 1795–1797*, Kraków–Warszawa 1912; idem, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912.

¹¹ A. Chwałba, *op. cit.*, s. 35–39; A. Kowalczyk, *Józef Piłsudski pisarz*, Warszawa 2019, s. 309–310.

¹² J. Maternicki, *Historiografia polska...*, s. 63, 112; idem, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, s. 209, 273–274; B. Miśkiewicz, *op. cit.*, s. 23–24; A. Chwałba, *op. cit.*, s. 156; J. Kolbuszewska, *op. cit.*, s. 99.

¹³ Najwyraźniej można to dostrzec na przykładzie jednej z późniejszych prac Kukieła, a mianowicie: *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929, będącej efektem świadomego współkształtowania „polskiej szkoły” historii wojskowej. Autor starał się poprzedzać kolejne rozdziały ogólnymi informacjami o przeobrażeniach zachodzących w ówczesnych armiach europejskich, aby właściwą część wywodów osadzić w szerszym kontekście. Wstępy te cechują się zróżnicowaną objętością i stopniem szczegółowości, choć z dzisiejszej perspektywy najlepiej wypadają uwagi poświęcone specyfice XVIII w. (*ibidem*, s. 148–156), rewolucji francuskiej i napoleońskiej Francji (*ibidem*, s. 195–203) oraz latom 1866–1920 (*ibidem*, s. 291–308), w czym Kukiel – uwzględniwszy jego zasadnicze zainteresowania naukowe – najwyraźniej czuł się najpewniej. Przede wszystkim jednak warto odnotować część dotyczącą Renesansu (*ibidem*, s. 79–82), stanowiącą dowód, że autor w pełni uzmysławiał sobie doniosłość recepcji rozwiązań antycznych, jego zdaniem promowanych głównie przez Justusa Lipsiusa. Wielkim nieobecnym tej narracji jest najbardziej poczytny teoretyk militarny Odrodzenia, a mianowicie Niccolò Machiavelli.

¹⁴ J. Maternicki, *Historiografia polska...*, s. 109–110; M. Białecki, *Działalność Tadeusza Korzona w zakresie dziejów wojskowości*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. I, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975, s. 123–124. W przypadku Korzona wpływ na taki stan rzeczy miał ponadto brak silnego oparcia instytucjonalnego, jak również uczniów, którzy mogliby przyczynić się do wzmocnienia jego pozycji w środowisku historyków wojskowych. Jolanta

Wytyczenie przez Kukieła i Tokarza kierunku ewolucji obranej przez nich specjalności wynikało nie tylko ze skali dokonań naukowych obu uczonych, ale również z zajmowanego przez nich miejsca w strukturach badawczych i wydawniczych Wojska Polskiego¹⁵. Doprowadzenie do usunięcia ich ze stanowisk na skutek nacisków Piłsudskiego i skupionego wokół niego środowiska, na tle kontrowersji wywołanych interpretacją przebiegu działań wojennych z 1920 r., nie przełożyło się negatywnie na autorytet naukowy Kukieła i Tokarza¹⁶, za to ograniczyło zakres prowadzonych badań i refleksję metodologiczną, jako że ich miejsce zajęły osoby

Kolbuszewska (*Tadeusz Korzon [1839–1918]. Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011, s. 150–152; *Od Tadeusza Korzона...*, s. 103) wyraźnie przecenia znacznie dzieła Korzона, bo choć zalicza się je do grona prekursorskich, to pełna szacunku, acz krytyczna opinia wydana przez Kukieła (*Dzieje wojskowe...*, s. 365–366; *Wacław Tokarz...*, s. 85), stanowi jednoznaczny dowód jego postrzegania przez nowsze pokolenie badaczy dziejów militarnych.

¹⁵ W latach 1923 r. i 1925–1926 Kukiel pełnił funkcję szefa Biura Historycznego Sztabu Generalnego, w okresie od 1918 do 1926 r. sprawował nadzór nad częścią historyczną miesięcznika „Bellona”, zaś w latach 1913–1925 redagował serię książek „Boje polskie” (M. Kukiel, *Dzieje wojskowe...*, s. 370–371; M. Ney-Krwawicz, *Kukiel Marian*, [w:] *Słownik historyków...*, s. 276–277; R. Habielski, *W służbie teraźniejszości. Glosa do twórczości Mariana Kukieła*, [w:] M. Kukiel, *Historia w służbie teraźniejszości i inne pisma emigracyjne*, słowo wstępne, wybór i oprac. R. Habielski, Warszawa 1994, s. 8; B. Miśkiewicz, *op. cit.*, s. 169–171; J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997, s. 100–108, 111–118). Z kolei Tokarz w latach 1918–1927 kierował pracami Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego (do lutego 1920 r. pod zmienioną nazwą jako: Instytut Historyczno-Wojskowy Sztabu Generalnego), będąc ponadto redaktorem naczelnym adresowanego do oficerów miesięcznika „Bellona” (1918–1927), tworzonego z myślą o zwykłych żołnierzach tygodnika „Wiarus” (1918–1921) i serii opracowań zatytułowanej „Biblioteczka Legionisty” (1916–1920) (M. Kukiel, *Dzieje wojskowe...*, s. 370; A. Zahorski, *Wacław Tokarz [1873–1937]*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 206–209; P. Stawecki, *Wacław Tokarz – organizator i szef Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w latach 1919–1927*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. XXXII, s. 227–242; M. Wierzbicka, *Tokarz Wacław*, [w:] *Słownik historyków...*, s. 526; B. Miśkiewicz, *op. cit.*, s. 152–155, 163–164; K. Komorowski, *Płk prof. Wacław Tokarz – twórca i redaktor „Bellony”*, [w:] *Wacław Tokarz...*, s. 83–96; P. Biliński, *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018, s. 97, 103–104, 107–110, 124–125).

¹⁶ Na temat wspomnianego konfliktu: P. Stawecki, *Generał Marian Kukiel jako szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego i jego konflikt z marszałkiem Józefem Piłsudskim w 1925 r.*, „Przegląd Historyczny” 1987, t. LXXVIII, z. 3, s. 493–516; J. Zuziak, *op. cit.*, s. 103–108; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Spór z marszałkiem Józefem Piłsudskim o historię wojny 1920*, [w:] *Marian Kukiel*.

o mniejszym przygotowaniu merytorycznym, dość bezkrytycznie powielające punkt widzenia prezentowany przez Piłsudskiego, szczególnie jeśli dotyczył wydarzeń rozgrywających się z udziałem Marszałka¹⁷.

Historyk w świecie polityki, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2010, s. 83–103; P. Biliński, *op. cit.*, s. 125–126.

¹⁷ B. Miśkiewicz, *Z założeń metodologicznych studiów nad dziejami polskiej historiografii wojskowej*, [w:] idem, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa–Poznań 1991, s. 81; idem, *Polska historiografia wojskowa...*, s. 149, 255, 265, 293–294; idem, *Historiografia wojskowa a problemy służby historycznej Wojska Polskiego*, [w:] *Szefowie ośrodków naukowo-badawczych wojskowej służby historycznej 1921–2002. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa, 29 listopada 2002 r., red. Z. Moszumański, Warszawa 2003, s. 28–30; J. Zuziak, *op. cit.*, s. 128. Swoistym „wyznaniem wiary” w autorytet Piłsudskiego był krótki artykuł: J. Stachiewicz, *Marszałek Piłsudski jako teoretyk wojny*, „Polska Zbrojna” 1928, nr 79, s. 3–4. Jakkolwiek jego wartość naukowa jest nikła, co wynika m.in. z objętości i miejsca publikacji (gazeta codzienna), to stanowi potwierdzenie bezkrytycznego stosunku autora do autorytetu Piłsudskiego jako znawcy wojskowości. Właśnie w tym kontekście należy odczytywać uwagi zawarte w: idem, *Doktryna i rutyna*, „Bellona” 1923, R. XII, z. 3, s. 193–203. Tekst ten wyraźnie wpisuje się w zjawisko zwalczania przez Marszałka przekonania o wyższości planowania (określonego mianem „doktrynerstwa”) nad ujętą w luźne ramy improwizacją, czyli wiedzy i kompetencji oficerów dyplomowanych nad koncepcjami samouka, co nie jest bez znaczenia dla zrozumienia źródła jego konfliktu z Kukielem w 1925 r. Problem postawy Juliana Stachiewicza jako następcy Kukieła na stanowisku szefa Biura Historycznego Sztabu Generalnego nie należy do przedmiotu tego artykułu, jednakże uważam za zasadne odnotować występujące w historiografii próby bagatelizowania wymowy podstawowych faktów czy nawet ich pomijania. Stachiewicz zobowiązał się do znalezienia „dowodów” na celowe preparowanie historii przez Kukieła, spotwarzył go w liście z 16 III 1928 r., skierowanym do prezesa Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności Jana Fijałka i wymógł na sekretarzu redakcji „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, Stefanie Pomarańskim, wycofanie zaproszenia do podjęcia współpracy naukowej z tym czasopismem, wystosowanego do Kukieła 9 X 1928 r. Skutkowało to zerwaniem znajomości ze Stachiewiczem. Kwestie te, jak mogłoby się wydawać, należą do powszechnie znanych i wystawiających Stachiewiczowi jednoznaczne świadectwo. Por. P. Stawecki, *Generał Marian Kukiel...*, s. 500–516; J. Zuziak, *op. cit.*, s. 102, 107, 127–128; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *op. cit.*, s. 98–101; P. Biliński, *op. cit.*, s. 126. W związku z tym, próby dowodzenia, że Stachiewicz starał się zachować apolityczny charakter działalności naukowo-wydawniczej realizowanej w Wojsku Polskim, sprawiają wrażenie zaskakujących, już choćby dlatego, że stanowią dowód nieznajomości zasad podległości w Sztabie Generalnym, na czele którego stał nie kto inny, jak Piłsudski. Kukiel sporządził odpowiedź na zarzuty Stachiewicza, zawarte w liście do Fijałka, konkludując, że mają one charakter pozamerytoryczny: J. Pezda, *Dokumenty historyczne z archiwum prywatnego generała Mariana Kukieła*, [w:] *Przez dwa stulecia XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Wacławowi Felczakowi*, red. W. Frazik et al., Kraków 1993, s. 20–25.

Proces krystalizowania się nowej specjalności naukowej, który w pewnym uproszczeniu przypadł na lata 1912–1939, przebiegał zatem pod znakiem trzech dominujących tendencji, które uwidoczniły swój wpływ jeszcze przed wybuchem I wojny światowej (1914) i były kontynuowane w późniejszym okresie.

Pierwszą z nich była koncentracja na dziejach ojczystych, wpisująca się w szersze, ogólnoeuropejskie zjawisko dominacji historiografii narodowych, szczególnie silnie objawiające się w niemieckim piśmiennictwie historycznym¹⁸. W przypadku polskich autorów nakładał się na to spór dotyczący dróg wiodących do odzyskania niepodległości w obliczu niedawnej klęski powstania styczniowego (1863–1864), a co za tym idzie, zasadności podejmowania walki zbrojnej przeciwko zaborcom.

W tworzeniu podwalin pod działalność prekursorów historii wojskowej decydującą rolę odegrał Szymon Askenazy, którego badania poświęcone okresowi napoleońskiemu (w szerszym ujęciu: polskiemu czynowi zbrojnemu) wywarły znaczny wpływ na poglądy tego środowiska¹⁹, co po latach podkreślał Kukiel, będący jednym z jego uczniów²⁰. Sam zresztą podsumował historię Legionów Polskich we Włoszech następująco: „Przez legiony wzmogła się nadewszystko cześć dla imienia polskiego. Ukazano Europie, że nie umarł naród, skoro tysiące ma synów, niosących mu w ofierze

¹⁸ J. Maternicki, *Historiografia polska...*, s. 78; idem, *Historia i życie narodu...*, s. 7–9; A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2010, s. 148–150; idem, *Dzieje historiografii*, Poznań 2011, s. 487–489; D.R. Kelley, *Losy historii. Badanie historii od Herdera do Huizingi*, przekł. J. Dobrowolski, Warszawa 2010, s. 159–164; G.G. Iggers, *Historiografia XX wieku*, przekł. A. Gadzała, Warszawa 2010, s. 27. Por. W. Sobieski, *Słowo wstępne*, „Przegląd Historyczny” 1905, t. I, z. 1, s. 4–5, gdzie pojawia się stwierdzenie o konieczności całościowego opracowania historii ojczystej, uwzględniającej jej wszelkie aspekty.

¹⁹ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne*, Warszawa 1975, s. 41; idem, *Historiografia polska...*, s. 63; idem, *Rola historiografii w rozwoju polskiej myśli niepodległościowej na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, red. idem, Warszawa 1989, s. 112–113; L. Koczy, *Gen. Marian Kukiel, historyk, założyciel Polskiego Towarzystwa Historycznego na obczyźnie*, „Teki Historyczne” 1978–1980, t. XVII, s. 19–20; A. Zahorski, *Szymon Askenazy (1865–1935)*, [w:] *Historycy warszawscy...*, s. 185–186, 192; B. Miśkiewicz, *Z założeń metodologicznych...*, s. 78; idem, *Polska historiografia wojskowa...*, s. 240; R. Stobiecki, *Miejsce w historiografii polskiej*, [w:] *Marian Kukiel...*, s. 235, 237, 244–245.

²⁰ M. Kukiel, *Szymon Askenazy (24 grudnia 1867 – 22 czerwca 1935)*, „Przegląd Współczesny” 1935, nr 54, s. 327, 331–332; idem, *Dzieje wojskowe...*, s. 368.

krw własną”²¹. Wyraźnie widać więc, że w warunkach niebytu politycznego Polski eksponowanie ujęcia narodowego mogło polegać nie tylko na doborze poruszanej problematyki, ale również na podporządkowaniu narracji sprawie umacniania poczucia polskości. Innym przykładem potwierdzającym zasadność tej obserwacji może być stwierdzenie zawarte w późniejszej książce Kukiela, gdzie następuje bezpośrednio połączenie wiedzy z zakresu historii wojskowej z edukacją obywatelską: „Autor starał się uczynić tę książkę dostępną nie tylko dla wojskowych. Starał się zawrzeć w niej ten skąpy wybór wiadomości o przeszłości wojskowej narodu, które każdy wykształcony Polak posiadaćby powinien”²². Podobny punkt widzenia zaprezentował Tokarz, traktując krytykę powstań jako działanie szkodliwe dla umacniania świadomości narodowej, równoznaczne z publicznym przyznaniem się do braku sprawczości względem kształtowania własnych losów²³.

Drugim determinantem rozwoju była dominacja nurtu neoromantycznego, któremu hołdowali najbardziej znaczący przedstawiciele środowiska historyków wojskowych (nawet Korzon pod koniec życia uległ wpływowi tej orientacji²⁴), podobnie jak reprezentujący w tej kwestii radykalną postawę Piłsudski²⁵. Apogeum wpływu neoromantyzmu na twórczość historyczną przypadło w przybliżeniu na lata 1900–1918, kiedy to literackie wizje przeszłości ponownie

²¹ Idem, *Dzieje oręża polskiego...*, s. 95. Por. także: *ibidem*, s. V, gdzie autor jednoznacznie nakreśla główne założenia, które przyświecały mu podczas pisania książki. Por. idem, *Zarys historii wojskowości...*, s. 205: „Znaczenie moralne [Legionów – dop. M.N.F.] polega na tym, że zaprzeczyły czynem orzeczeniu przez trzy mocarstwa rozbiorowe unicestwieniu Polski, jako narodu, że były szkołą patriotyzmu i poświęcenia”. Prowadzi to do wniosku, że tak wyraźne eksponowanie patriotycznego aspektu czynu legionowego nie było wyróżnikiem jedynie wczesnej twórczości Kukiela. W kontekście niedawnego odzyskania niepodległości wymagającego intensywnych starań obliczonych na umacnianie tożsamości narodowej (względnie: świadomości obywatelskiej), przyjęcie tego rodzaju optyki nie powinno budzić zdziwienia.

²² *Ibidem*, s. VI.

²³ W. Tokarz, *Nasze powstania*, [w:] idem, *Rozprawy i szkice*, t. I (*Historia społeczna i polityczna*), przejrzał i wstępem opatrzył S. Herbst, Warszawa 1959, s. 482–490. Por. także: A. Zahorski, *Wacław Tokarz...*, s. 205, 211–212.

²⁴ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa...*, s. 85–86; J. Maternicki, *Historia i życie narodu...*, s. 209; J. Kolbuszewska, *Od Tadeusza Korzona...*, s. 99. Mniej jednoznacznie: M. Wierzbicka, *Korzon Tadeusz*, [w:] *Słownik historyków...*, s. 247.

²⁵ Por. A. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 193, 221–224, 255–256, 271–274, 306–342 (w kontekście powstania styczniowego), 342–364 (fascynacja piśmiennictwem Juliusza Słowackiego).

zaczęły wywierać znaczny wpływ na dziejopisarstwo²⁶. Jak stwierdził Jerzy Maternicki: „Rola historyka nierzadko sprowadzała się więc do wypełniania konkretnym materiałem historycznym obrazu, którego zasadnicze kontury wyznaczała świadomość historyczna społeczeństwa”²⁷. Warto nadmienić, że świadomość ta rzadko była kształtowana przez publikacje o charakterze naukowym.

Zgodnie z tą tendencją naczelnymi miejscami zajmowały takie zagadnienia jak powstania (przede wszystkim kościuszkowskie, listopadowe i styczniowe) oraz „epopeja napoleońska”, ze szczególnym uwzględnieniem szlaku bojowego Legionów Polskich we Włoszech²⁸. Znalazło to odbicie nie tylko w dominującej ówczesnie tematyce, ale i promowanych wzorcach osobowych, wśród których naczelnymi miejscami zajmowali: Tadeusz Kościuszko, Jan Henryk Dąbrowski, Józef Poniatowski i Napoleon Bonaparte²⁹. Stawiając za nadrzędny cel wskrzeszenie ojczyzny, przedstawiciele tendencji neoromantycznej akcentowali przede wszystkim wzniosłość zrywów narodowowyzwoleńczych, co determinowało niekiedy specyficzną formę literacką, jak np. w przypadku charakterystyki Kościuszki autorstwa Kukiela: „Jednakże niewielu współczesnych wodzów obcych przewyższa go sztuką, a żaden zaś nie przewyższa go żelazną, nieugiętą wolą, wiarą w zwycięstwo, darem porywania wojska, budowaniem w niem sił moralnych i rozwijania w duszy żołnierskiej pierwiastków bohaterskich”³⁰. Piśmiennictwo Tokarza było

²⁶ J. Maternicki, *Idee i postawy...*, s. 19, 75–76; idem, *Historiografia polska...*, s. 7 (ogólnie), 112 (względem historiografii wojskowej); idem, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1990, s. 97–115; idem, *Historia i życie narodu...*, s. 273–274.

²⁷ Idem, *Historia i życie narodu...*, s. 9.

²⁸ M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001, s. 44–53, 100–114, 187–197, 232–267, 485–540.

²⁹ S. Treugutt, *Napoleon Bonaparte jako bohater polskiego romantyzmu*, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1974, nr 5, s. 37–44; M. Janion, M. Żmigrodzka, *op. cit.*, s. 232–303. Por. J. Kolbuszewska, *Od Tadeusza Korzona...*, s. 102.

³⁰ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości...*, s. 191. W treści listu adresowanego do Leona Koczego z 1965 r. Kukiel odżegnywał się od neoromantyzmu, deklarując się jako zwolennik poglądów Leopolda von Rankego: „Jestem w historii wszystkim tylko nie romantykiem. Jestem przekonany, że po staremu historia po to jest, by dowodzić jak to »eigentlich gewesen« i diabła warta, gdy tego obowiązku się wyrzeka” (cyt. za: R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005, s. 172, przyp. 31). Na temat wpływu twórczości Rankego na piśmiennictwo Kukiela: idem, *Mariana Kukiel wizja dziejów porzoborowych na tle historiografii*

pozbawione podobnego patosu, gdyż starał się on uświadamiać doniosłość czynów wybranych postaci poprzez zestawienie osiągnięć i umieszczenie ich w odpowiednim kontekście, nie pomijając błędów i niepowodzeń³¹. Co do zasady wizje historii obu badaczy pozostawały jednak zbieżne, szczególnie że obaj odnosili się z krytycyzmem do założeń tzw. szkoły krakowskiej.

Konsekwencje przewrotu majowego z 1926 r., polegające m.in. na usuwaniu ze stanowisk czołowych historyków związanych z Wojskiem Polskim³², dodatkowo przyczyniły się do umocnienia nurtu neoromantycznego, w wydaniu piłsudczykowski wyjątkowo silnie eksponującego znaczenie ofiary i doniosłość czynu zbrojnego³³.

emigracyjnej, [w:] *Historia – wojsko – polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 372–373. Wziąwszy jednak pod uwagę atmosferę domu rodzinnego, zaangażowanie w działalność niepodległościową, poruszaną tematykę i optykę prezentowaną w publikacjach, nie sposób wyłączyć Kukieła z grona historyków neoromantycznych (tak: S. Kopañski, *Generał Kukiel – żołnierz i historyk wojskowości*, „Teki Historyczne” 1978–1980, t. XVII, s. 36–37; R. Habielski, *op. cit.*, s. 6–7; J. Zuziak, *op. cit.*, s. 14; A. MękarSKI, *Szlakiem neoromantycznego optymizmu [myśl historyczna po 1945 r.]*, [w:] *Marian Kukiel...*, s. 162–179, 197; J. Wojtasik, *Młodość i początki działalności polityczno-wojskowej Mariana Kukieła*, [w:] *Historia – wojsko – polityka...*, s. 75–76). Potwierdza to forsowana przez niego wizja misji, jaką powinni realizować historycy wojskowi, a którą było m.in. umacnianie uczuć patriotycznych, więzi z wojskiem i gotowości społeczeństwa do ponoszenia ofiar (M. Kukiel, *Prace historyczne Sztabu Generalnego*, „Przegląd Współczesny” 1924, nr 21, s. 51; idem, *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych, jej przedmiot i podział*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, I-Referaty*, Lwów 1925, s. 6–8). Za przykład niech posłuży następujący cytat: „Wychowawczy wpływ tego nauczania polega na pogłębianiu patriotyzmu przez uprzytomnienie dawnych walk i poświęceń dla Ojczyzny; na budzeniu i rozwijaniu tej dyspozycji duchowej, którą nasza etyka wojskowa nazywa gotowością bojową; na przysposobieniu duchowem żołnierza, przez wpojenie mu na przykładach przeszłości cnót żołnierskich – poczucia honoru służby, męstwa, karność, koleżeństwa; na stwarzaniu i rozwijaniu ducha wojskowego, więc zamiłowania do wojska; na oswojeniu wyobraźni i uczucia ze zjawiskami wojny, z zagładaniem śmierci w oczy” (idem, *Nauczanie historii wojskowej [Zadania i zakres]*, „Bellona” 1925, R. XVII, z. 3, s. 249). Jeśli więc Kukiel odnosił się z niechęcią do neoromantyzmu, to zmianę jego poglądów należy datować na okres powojenny. Por. R. Stobiecki, *Miejsce w historiografii...*, s. 239–240.

³¹ W. Tokarz, *Dąbrowski jako organizator*, „Bellona” 1918, R. I, z. 7, s. 499–511; idem, *Dąbrowski jako organizator*, *ibidem*, z. 8, s. 594–608; idem, *Książę Józef jako wychowawca wojska*, „Bellona” 1923, R. X, z. 1, s. 1–16.

³² Por. przyp. 15.

³³ J. Maternicki, *Rola historiografii...*, s. 114; A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii...*, s. 174–175. Z oczywistych względów wspomniany trend był eksponowany już od 1918 r., co należy potraktować jako kontynuację nurtu

Trzeci aspekt omawianego procesu dotyczył ścisłego powiązania głównego nurtu badań historyczno-wojskowych z instytucjami Wojska Polskiego, co sprawiło, że czołowi autorzy dwudziestolecia międzywojennego byli oficerami służby stałej³⁴. W związku z tym zwykli akcentować nie tylko ogólnopoznawcze walory historii wojskowej, ale przede wszystkim jej funkcję użytkową. Tokarz, redagujący w latach 1918–1927 miesięcznik „Bellona”, deklarował na jego łamach, że historia wojskowa powinna dostarczać oficerom niezbędnej wiedzy, rozbudzać ich zainteresowania naukowe, integrować społeczeństwo z siłami zbrojnymi, a ponadto służyć wzmożeniu zainteresowania obywateli sprawami armii³⁵. Studia prowadzone nad przebiegiem wojen postrzegał w kategoriach czynnika edukacyjnego i wychowawczego względem kadry oficerskiej³⁶. Zbliżoną perspektywę zaprezentował Kukiel, który w jednej z publikacji posunął się nawet do stwierdzenia, że badanie dziejów wojskowych bez istnienia wojska narodowego nie jest w ogóle możliwe³⁷. Rolę historii militarnej definiował przede wszystkim jako dostarczycielkę materiału kształceniowego i wychowawczego, ściśle związanego z misją utrwalania postaw patriotycznych wśród żołnierzy, jak również ogółu społeczeństwa, które musiało zrozumieć potrzebę odtworzenia polskiej armii i konieczność jej wspierania, szczególnie w warunkach zagrożenia granic państwowych³⁸.

W uproszczonej formie wtórował im Otton Laskowski³⁹. O ile początkowo podkreślał znaczenie działalności naukowej ukierun-

neoromantycznego w zmienionych warunkach, ściśle związanych z odzyskaniem niepodległości (J. Maternicki, *Historia i życie narodu...*, s. 288).

³⁴ M. Kukiel, *Prace historyczne...*, s. 47–64; idem, *Dzieje wojskowe...*, s. 369; J. Siemieński, *W sprawie organizacji historii wojskowej. Badacze i archiwa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 1, s. 138; J. Maternicki, *Historiografia polska...*, s. 111; idem, *Historia i życie narodu...*, s. 288. Podsumowanie twórczości historyków wojskowych dwudziestolecia międzywojennego przedstawił w dwóch artykułach przeglądowych Kukiel: *Prace historyczne...*, s. 47–64; *Dzieje wojskowe...*, s. 362–376.

³⁵ [W. Tokarz], *Od Redakcji*, „Bellona” 1918, R. I, z. 1, s. 2–3.

³⁶ Idem, *Jak studjować historię wojen?*, „Bellona” 1919, R. II, z. 3, s. 161.

³⁷ M. Kukiel, *Prace historyczne...*, s. 52.

³⁸ Idem, *Nauczanie historii...*, s. 249–250; idem, *Miejsce historii wojskowej...*, s. 210–218; idem, *Prace historyczne...*, s. 51.

³⁹ O. Laskowski, *Znaczenie ogólne i wychowawcze historii wojskowości*, „Bellona” 1922, R. VIII, z. 1, s. 2–3, 6, 9; idem, *Zadania pracy nad dawną polską historią wojskową*, [w:] O. Laskowski, B. Pawłowski, *Badania dawnej polskiej historii wojskowej. Zadania pracy i ogólna charakterystyka źródeł*, Warszawa 1927, s. 11; idem, *Kilka uwag na marginesie programu nauczania historii wojskowej*,

kowej m.in. na rozpoznanie uniwersalnych zasad rządzących sztuką wojenną i wskazanie oddziaływań społeczno-kulturowych na kształtowanie poszczególnych wzorców postępowania⁴⁰, o tyle w późniejszym czasie dopuszczał nawet uznanie historii wojskowej za... naukę stosowaną⁴¹, głosząc niezmiennosc podstawowych zasad sztuki wojennej (zmianie miałyby ulegać tylko środki walki) i apologię wybitnych jednostek, których osobowość miała determinować przebieg konfliktów zbrojnych⁴². Benon Miśkiewicz wprost określił poglądy głoszone przez Laskowskiego po 1926 r. jako znaczący regres w stosunku do postulatów sformułowanych przez Kukieła i Tokarza⁴³, nawet jeśli oni także nie odżegnywali się od łączenia działalności *stricte* naukowej z aktywnością na polu wychowawczym.

O przydatności historii wojskowej w prowadzeniu pracy wychowawczej z żołnierzami pisał też Marian Porwit, nie wypowiadając się przy tym na temat istoty specjalności⁴⁴.

Najbardziej skrajne stanowisko zajął Julian Stachiewicz, który na ręce Ministra Spraw Wojskowych Władysława Sikorskiego złożył napisany 10 czerwca 1924 r. memoriał dotyczący celów i zasad pracy podlegającego mu wówczas Biura Historycznego Sztabu Generalnego. Stwierdzał w nim z żalem, że w wyobrażeniu oficerów zajmowanie się historią wojskową powinno prowadzić do uzyskania obiektywnych wniosków, a przecież w podległej mu instytucji jest ona wyłącznie środkiem do realizacji zadania, jakim jest

„Bellona” 1928, R. XXIX, z. 2, s. 224–227; idem, *Historja wojskowa*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. III (Garigliano–Karabeni), red. idem, Warszawa 1933, s. 375–376 (w przypadku przywołanego w przypisie hasła encyklopedycznego domniemanie autorstwa Laskowskiego wynika z analizy składu autorskiego, jak również z podobieństwa stylu pisarskiego występującego odnośnie do wcześniejszych publikacji tego autora).

⁴⁰ Idem, *Znaczenie ogólne...*, s. 2, 4–5.

⁴¹ Idem, *Historja wojskowa...*, s. 375.

⁴² Idem, *Ważniejsze dezyderaty historii wojskowej w stosunku do okresu wielkich hetmanów*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, I-Referaty*, Lwów 1925, s. 1–8; idem, *Zadania pracy...*, s. 12, 15.

⁴³ B. Miśkiewicz, *Dzieje historiografii wojskowej...*, s. 207. Nawet jeśli wkład Laskowskiego w ten aspekt rozwoju historiografii wojskowej nie był najszcześniejszy, to oczywiście nie przekreśla to jego zasług na innych polach.

⁴⁴ M. Porwit, *Drogi wychowania wojskowego*, „Bellona” 1928, R. XXIX, z. 2, s. 137–138; idem, *Duch żołnierski (organizacja wychowania żołnierza)*, Warszawa 1935, s. 9–22.

„wYROBIE NIE WOJSKA” W DUCHU OKREŚLONYCH WARTOŚCI⁴⁵. Rzeczoną memoriał nie zyskał poparcia Sikorskiego i być może stał się – obok kłopotów zdrowotnych Stachiewicza⁴⁶ – dodatkowym powodem, dla którego kierownictwo działań Biura Historycznego ponownie powierzono Kukielowi⁴⁷.

Powyższe zjawisko doprowadziło do rozpowszechnienia przekonania, że do zajmowania się historią wojskową niezbędne jest doświadczenie militarne⁴⁸, choć nie wynikało to bezpośrednio z poglądów głoszonych przez jej czołowych przedstawicieli⁴⁹. Dodatkowym źródłem nieporozumienia, jakoby historia wojskowa nierozzerwalnie musiała wiązać się z armią (zarówno wzięwszy pod uwagę umocowanie instytucjonalne twórców, jak i realizowane za jej pośrednictwem cele), mógł być typ ukazujących się publikacji, premiujący odbiorcę wojskowego. Warto w tym miejscu wspomnieć odczyt Kukieła z IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich o znacznie bardziej erudycyjnej wymowie niż w przypadku innych artykułów „programowych” tego autora, jako że jego słuchaczami byli wówczas głównie akademicy⁵⁰. Sugeruje to, że sposób budowania narracji i dobór akcentów był uzależniony od wiodącego adresata, a że większość znaczących publikacji z lat 1914–1939 ukazywała

⁴⁵ S. Zwoliński, *Biuro Historyczne Sztabu Generalnego – Wojskowe Biuro Historyczne 1921–1939*, [w:] *Z dziejów służby historycznej Wojska Polskiego 1918–2002*, Warszawa 2002, s. 17–18. Cieszący się opinią dobrego organizatora Stachiewicz przez cały okres swojej służby prawdopodobnie nie postrzegał zajmowania się historią wojskową w kategoriach naukowych (P. Stawecki, *General Julian Stachiewicz – organizator nauki historyczno-wojskowej*, „Teki Historyczne” 1994–1995, t. XXI, s. 131). Jeśli przeanalizuje się jego działalność w tym zakresie, to trudno postrzegać ją w wymiarze próby stworzenia własnej „szkoły” (takie domniemanie przedstawił: B. Miśkiewicz, *Dzieje historiografii wojskowej...*, s. 263–265) – były to raczej wytyczne skierowane do podległych mu osób.

⁴⁶ P. Stawecki, *General Julian Stachiewicz...*, s. 131–132; P. Kilańczyk, *Julian Stachiewicz (1890–1934). Żołnierz i historyk*, Poznań 2014, s. 202–204.

⁴⁷ S. Zwoliński, *op. cit.*, s. 18.

⁴⁸ B. Jagiełło, *op. cit.*, s. 322–323; B. Miśkiewicz, *Historiografia wojskowa...*, s. 27.

⁴⁹ Mimo odmiennych życiorysów Kukiel i Tokarz nie mogliby głosić takich opinii, ponieważ sami byli związani ze środowiskiem naukowym, zaś w przypadku drugiego z wymienionych było ono pierwotne w stosunku do środowiska wojskowego. Nie zmienia to faktu, że doświadczenie wojskowe mogło stanowić dodatkowy, a nawet pożądany atut badacza (M. Kukiel, *Miejsce historii wojskowej...*, s. 14), niemniej zdaniem Kukieła historyk w mundurze wciąż pozostawał historykiem i powinien umieć wybić się ponad bieżące potrzeby związane z pełnieniem obowiązków służbowych (*ibidem*, s. 13).

⁵⁰ *Ibidem*, s. 1–15.

się nakładem organów wojskowych, mimowolnie doszło do ograniczenia *spectrum* badawczego i podporządkowania go założeniom edukacyjno-wychowawczym realizowanym w Wojsku Polskim.

Zjawisko to nie uszło uwagi współczesnych, którym zdarzało się podkreślać negatywne konsekwencje takiego stanu rzeczy. Przykładowo, Józef Siemieński w 1929 r. ubolewał, że uzależnienie badań historyczno-wojskowych od potrzeb armii odbywa się ze szkodą dla poziomu naukowego, zaś skrepowanie odgórnymi wytycznymi zawęża zakres podejmowanych tematów i narzuca ich interpretację – jako przykład niekwestionowanych dokonań będących skutkiem przyjęcia odmiennej postawy przywołał osiągnięcia Hansa Delbrücka⁵¹. W memoriale ukończonym 14 grudnia 1926 r., dotyczącym organizacji pracy naukowej w Wojsku Polskim, również Tokarz podkreślał konieczność podjęcia współpracy z historykami cywilnymi⁵².

W 1929 r. powołano do życia „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, ukazujący się aż do wybuchu II wojny światowej pod redakcją Laskowskiego. Periodyk ten zastąpił w tym względzie „Bellone” – odtąd stała się ona miejscem publikowania bieżących analiz i studiów teoretycznowojskowych⁵³. Mimo niekwestionowanych zasług

⁵¹ J. Siemieński, *op. cit.*, s. 137–144. Przykładem twórczości Delbrücka posłużył się też Kukiel w treści wspomnianego odczytu (*Miejsce historii wojskowej...*, s. 2–3). W odpowiedzi Laskowski (*W sprawie organizacji historii wojskowej. Odpowiedź dr. Józefowi Siemieńskiemu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 285) przyznał rację Siemieńskiemu co do braku pełnej swobody w zakresie doboru tematów, tłumacząc to specyfiką służby wojskowej, jednakże nie dostrzegając w tym zagrożenia dla jakości przyszłych badań. Wynikało to prawdopodobnie z jego poglądów na zadania realizowane za pośrednictwem historii wojskowej, spośród których na pierwszym miejscu stawiał jej zastosowanie praktyczne (por. przyp. 39).

⁵² P. Stawecki, *Nieznany memoriał szefa Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego płk. prof. dr. Wacława Tokarza o organizacji pracy naukowej w WP*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, r. XXXIII, z. 1, s. 204–205, 212. Przedstawione przez Tokarza tezy, dotyczące organizacji pracy naukowej prowadzonej w Wojsku Polskim, zostały później skopiowane bądź sparafrazowane i opublikowane pod własnym nazwiskiem przez Porwita (*Uwagi o pracy naukowej w naszym wojsku*, „Bellona” 1928, R. XXIX, z. 3, s. 332–337).

⁵³ Na temat znaczenia obu czasopism w rozwoju polskiej historii wojskowej: B. Miśkiewicz, *Rola „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej (1929–1938)*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. II, red. idem, Poznań 1998, s. 101–114; idem, *Studia historycznowojskowe na łamach „Bellony” w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. III, red. idem, Poznań 1999, s. 89–127; M. Cękalska, *Początki*

„Przegląd Historyczno-Wojskowy” nie w pełni odegrał rolę platformy wymiany poglądów między różnymi środowiskami, choć początkowo takie właśnie było założenie jego twórców⁵⁴. Zaskakującym posunięciem była rezygnacja z powołania komitetu redakcyjnego. W memoriale skierowanym do przywróconego na stanowisko szefa Biura Historycznego Sztabu Generalnego (w 1927 r. przemianowanego na Wojskowe Biuro Historyczne) Stachiewicza, Laskowski tłumaczył to niechęcią wobec sztucznego podnoszenia rangi czasopisma (*sic!*), obawami o ingerowanie komitetu w publikowane treści i rzekomym brakiem badaczy cywilnych, którzy zajmowaliby się problematyką militarną⁵⁵. Nietrudno zauważyć, że z jego stanowiska przebija obawa przed nawiązaniem współpracy z naukowcami, którzy zazwyczaj niechętnie odnosili się do przemian zachodzących po przewrocie majowym i nie godzili się na podporządkowanie badań potrzebom politycznym, a przede wszystkim przed otwartym pominięciem Kukiela i Tokarza, czego nie dałoby się przekonująco uargumentować⁵⁶. O skutkującym brakiem pełnej swobody uzależnieniu od przełożonych Laskowski nadmieniał w odpowiedzi udzielonej Siemieńskiemu⁵⁷, co – podobnie jak otwarcie wroga postawa Stachiewicza wobec Kukiela – potwierdza powyższe domniemanie⁵⁸. Sprawilo to, że już w momencie powstania „Przegląd Historyczno-Wojskowy” był związany z określoną opcją polityczną, zamykając się na współpracę z niektórymi autorami.

Wobec tak nakreślonej linii rozwojowej „polskiej szkoły” historii wojskowej zainteresowanie antykiem musiało być marginalne,

„Przeglądu Historyczno-Wojskowego” (1929–1939), „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, R. XX, nr 4, s. 11–43.

⁵⁴ We wrześniu 1928 r. Laskowski przedstawił w tej sprawie memoriał, który następnie stał się podstawą utworzenia „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” (M. Cękańska, *op. cit.*, s. 14–15). Uznanie dla poziomu naukowego nowo utworzonego czasopisma wyraził Kukiel (*Dzieje wojskowe...*, s. 371), dając tym samym dowód umiejętności wzbicia się ponad osobiste animozje.

⁵⁵ M. Cękańska, *op. cit.*, s. 16.

⁵⁶ B. Miśkiewicz, *Rola „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”...*, s. 110, 112–113. Być może ze strony Laskowskiego była to forma uchylecia się od partycypacji w sekowaniu Kukiela, którego Laskowski – zdaniem Władysława Pobóg-Malinowskiego – w dalszym ciągu uznawał za najwyższy autorytet w zakresie historii wojskowej: P.M. Żukowski, *Władysław Pobóg-Malinowski. Z mojego okienka. W Polsce przed wojną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2008, nr 135, s. 169–170.

⁵⁷ O. Laskowski, *W sprawie organizacji...*, s. 285.

⁵⁸ Por. przyp. 17.

podobnie jak przyswajanie postulatów metodologicznych głoszonych przez uczonych tej miary, co Delbrück⁵⁹. Recepcja jego dorobku mogła napotykać dodatkową barierę, albowiem niemiecki historyk jednoznacznie odcinał się od traktowania dziejów militarynych jako integralnego elementu dziejów narodowych, a jednocześnie materiału pogładowego dla oficerów, czyniąc z historii wojskowej pełnoprawną specjalność naukową, wymagającą uwzględnienia aspektów politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych, których znajomości wykładowcy uczelni wojskowych zazwyczaj nie posiadali⁶⁰. To zaś, mimo zbliżonych postulatów głoszonych przez Witolda Huperta i Kukiela⁶¹, kolidowało z kształtowaniem się „polskiej szkoły” w warunkach dominacji neoromantyzmu i ścisłego

⁵⁹ Poglądy Delbrücka na sposób badania historii wojskowej muszą być zrekonstruowane w oparciu o analizę jego piśmiennictwa, w szczególności zaś sztandarowego dzieła pt. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* (ostatecznie zredagowane wydanie trzecie: Bd. I-IV, Berlin 1920-1921), ponieważ nie pozostawił żadnego tekstu o charakterze „programowym”. Na gruncie polskim jego postulaty badawcze poprawnie przedstawił Kukiel (*Miejsce historii wojskowej...*, s. 2-3), a w bardziej uproszczony sposób także: S. Płoski, *Profesor Delbrück*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. II, z. 1, s. 189-191.

⁶⁰ H. Delbrück, *Regierung und Volkswille*, Berlin 1914, s. III-IV; idem, *Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität*, Bd. I, Berlin 1931, s. 12, 25-26. Por. także odpowiedź Delbrücka udzieloną generałowi Sigismundowi von Schlichtingowi, w której dał wyraz swojemu krytycyzmowi wobec kompetencji historycznych oficerów, podobnie zresztą jak wobec wiedzy militarnej większości akademików (idem, *Geschichte der Kriegskunst...*, Bd. I, s. IX). Szerokie zakreślenie *spectrum* badawczego nie przeszkadzało Delbrückowi, by uważać historię państw za nadrzędną z uwagi na ścisły związek tej formy organizacji społecznej z kulturą (silnie rzutującą na wojskowość). Nie było to jednak równoznaczne z ograniczeniem badań do specyfiki jednego państwa/narodu, już choćby z uwagi na interakcje zachodzące między poszczególnymi wspólnotami. Poparcie dla takiego podejścia wyraził na gruncie polskim: J. Siemieński, *op. cit.*, s. 140. Znamienne, że polemista Siemieńskiego, czyli Laskowski (*W sprawie organizacji...*, s. 287-288, 294), skrytykował ten pogląd, powołując się na zadania edukacyjno-wychowawcze przypisane historii wojskowej, a jednocześnie uznał, że każda specjalność wymaga odrębnej metody, przez co podejście holistyczne jest niecelowe (*ibidem*, s. 290-295). Takie przekonanie dowodzi skostnienia refleksji w gronie badaczy związanych z Wojskiem Polskim, gdyż powszechnie wiadomo, że temat nie determinuje metody i w historiografii występują takie nurty jak np. historia społeczna wojska, kulturowa historia wojen itd. W replice Siemieński (*Replika dr. Józefa Siemieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 304-305) ponownie starał się uzmysłowić Laskowskiemu niebezpieczeństwo płynące z zamknięcia się na współpracę z naukowcami cywilnymi przy jednoczesnym skupieniu się na aspektach użytkowych.

⁶¹ W. Hupert, *Historia wojenna polska w zarysie*, Lwów 1919, s. 11; M. Kukiel, *Miejsce historii wojskowej...*, s. 2-3.

związku z instytucjami Wojska Polskiego, którego potrzeby nie zawsze pozostawały zbieżne z perspektywą poznawczą rodzącą się właśnie na zachodnioeuropejskich uczelniach.

Antyczne militaria w publikacjach historyków wojskowych

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. ukazały się dwa podręczniki poświęcone antycznej historii militarnej, przeznaczone dla słuchaczy uczelni wojskowych, napisane według wytycznych sporządzonych przez pracowników Referatu Historyczno-Wojskowego wchodzącego w skład Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego⁶². Pierwszy z nich, dotyczący wojskowości greckiej, został przygotowany przez Stanisława Karę⁶³, zaś drugi – poświęcony starożytnemu Rzymowi i Bizancjum – przez Rosjanina, byłego generała armii carskiej Pantelejmona Simanskiego⁶⁴. Obaj autorzy nie specjalizowali się w historii starożytnej, przez co ograniczyli się do przekazania podstawowych wiadomości z zakresu organizacji sił zbrojnych, taktyki czy przebiegu najważniejszych konfliktów. Podręczniki te mają więc charakter kompilacyjny, prezentując stan wiedzy głównie z końca XIX w. Trudno dostrzec w nich wpływ twórczości Delbrücka, która nie odpowiadała potrzebom dydaktycznym realizowanym w polskim szkolnictwie wojskowym, zaś stojąca na wysokim poziomie synteza Johannes Kromayera i Georga Veitha z racji zbliżonej daty wydania nie została wykorzystana przez autorów⁶⁵. Mimo to, podręczniki spełniły swoją funkcję, zawierając zasób w większości aktualnych (jak na owe czasy) informacji⁶⁶.

⁶² Z. Grabowski, *Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy i Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy*, [w:] *Z dziejów służby...*, s. 41.

⁶³ S. Kara, *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonja*, Warszawa 1928.

⁶⁴ P. Simanski, *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*, przekł. S. Płoski, Warszawa 1931. Na temat przebiegu służby wojskowej Simanskiego, a także okoliczności, które sprawiły, że związał swoje losy z Polską: S. Płoski, *Generał Simanskij*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1938, t. X, z. 2, s. 307–308. Autor ten podpisywał swoje publikacje również jako Pantalejmon/Pontus Simanskij.

⁶⁵ J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München 1928.

⁶⁶ Por. Z. Zmigryder-Konopka, *Stanisław Kara, mjr. Szt. Gen.: Podręcznik Historji Wojskowości Powszechnej. Grecja i Macedonja*. Warszawa 1928. *Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*, stron VI + 89, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 307–311; idem, *P. Simanski. Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*. Przełożył Stanisław Płoski. Warszawa 1931.

Podobny charakter ma książka Stanisława Roli-Arciszewskiego poświęcona podstawowym zasadom zachodnioeuropejskiej sztuki dowodzenia⁶⁷. Oparta w znacznej mierze na publikacjach francuskich i niemieckich, wśród których poczesne miejsce zajmują dzieła Ferdinanda Focha, zawiera przemyślenia na temat sposobu prowadzenia działań wojennych z perspektywy wodza. Wprawdzie antyk nie jest w niej tematem zasadniczym, ale wielość przykładów zaczerpniętych z tej epoki, jak również osobna partia dotycząca wojskowości greckiej i rzymskiej⁶⁸, każą wymienić ją obok podręczników Kary i Simanskiego. Mimo potocznego stylu i rozbudowanej bibliografii, praca Roli-Arciszewskiego cechuje się raczej pobieżnym ujęciem, zapewniającym ograniczone wyobrażenie na temat specyfiki starożytnej wojskowości.

Wcześniej Rola-Arciszewski opublikował na łamach „Bellony” dwa artykuły, w których poprzez analizę wybranych bitew świata antycznego starał się uzmysłowić czytelnikowi zasadność studiowania dawnych rozwiązań militarnych. Pierwszą część poświęcił Grecji, zaś drugą Rzymowi⁶⁹. Prawdopodobnie jest to najlepsze studium dotyczące antyku, jakie przed wybuchem II wojny światowej wyszło spod ręki polskiego „historyka w mundurze”. Podstawą opracowania problemu stały się dla Roli-Arciszewskiego prace wybitnych autorów niemieckojęzycznych, ze szczególnym uwzględnieniem Delbrücka, Kromayera i Veitha⁷⁰, co przyniosło pozytywny skutek i jest wyraźnie dostrzegalne w toku narracji. Artykuły zawierają opisy bitew stoczonych pod Maratonem (490 r. p.n.e.), Leuktrami („Leuktrą”, 371 r. p.n.e.), Mantineą (362 r. p.n.e.), Kannami (216 r. p.n.e.) i Zumą-Naraggara (202 r. p.n.e.). Nawet jeśli

Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 151–154. Recenzujący oba podręczniki Zdzisław Zmigryder-Konopka zwrócił uwagę na ich największy mankament, a mianowicie ujmowanie zagadnień militarnych w oderwaniu od szerszego kontekstu, co w przypadku społeczności polisowych formujących siły zbrojne na podstawie powszechnego poboru nabierało dodatkowego znaczenia (idem, *P. Simanski. Podręcznik...*, s. 152).

⁶⁷ S. Rola-Arciszewski, *Sztuka dowodzenia na zachodzie Europy*, Warszawa 1934.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 185–273.

⁶⁹ Idem, *Pierwiastki sztuki wojennej. Część I*, „Bellona” 1927, R. XXVI, z. 1, s. 1–41; idem, *Pierwiastki sztuki wojennej. Część II-a*, „Bellona” 1927, R. XXVI, z. 2, s. 129–178.

⁷⁰ Idem, *Pierwiastki sztuki wojennej. Część II-a...*, s. 178.

rekonstrukcja przebiegu tych starć nie była efektem samodzielnych badań Roli-Arciszewskiego, to jego zasługą było przybliżenie odbiorcom najnowszej wiedzy na ten temat i próba powiązania jej z aktualnymi problemami.

Kolejnym przykładem krótkiej charakterystyki wojskowości starożytnej, dokonanej w celach dydaktycznych i ogólnopoznawczych, jest hasło encyklopedyczne przygotowane najpewniej przez Laskowskiego⁷¹. Antycznym dziejom wojskowym poświęcił cztery strony, pod względem treści nie różniące się znacząco od podręczników Kary i Simanskiego⁷². W przypadku wydawnictw encyklopedycznych, z naturalnych względów noszących skrótowy charakter, kluczowego znaczenia nabiera kwestia selekcji materiału. Wyeksponowanie roli tzw. wybitnych jednostek (Aleksander Wielki, Gajusz Juliusz Cezar) znamionuje chęć uwypuklenia osoby wodza, postrzeganego jako podmiot wywierający decydujący wpływ na ewolucję wojskowości. Z podobnym założeniem można spotkać się w książce Roli-Arciszewskiego⁷³. Nietrudno dostrzec w tym efekt postępującego kultu jednostki, ściśle związanego z pozycją zajmowaną w państwie przez Piłsudskiego po 1926 r.

Uprzednio Laskowski poddał krytyce decyzję o włączeniu dziejów wojskowości starożytnej do programu kształcenia uczelni wojskowych. Argumentował, że wiedza o antyku nie dostarcza oficerom wiadomości praktycznych, a poza tym aż do XVIII w. recepcją były objęte wyłącznie rozwiązania stosowane przez Rzymian. W związku z powyższym, nauczanie o starożytności, a w szczególności o świecie greckim, nie tylko zaburza logiczny tok wykładu, którego centralną część stanowi historia Polski, ale również nie daje się wytłumaczyć walorami poznawczymi odnośnie do epoki Odrodzenia⁷⁴.

⁷¹ [O. Laskowski], *Historja wojskowa*, s. 375–395. Na temat domniemania autorstwa Laskowskiego por. przyp. 39.

⁷² *Ibidem*, s. 376–379.

⁷³ S. Rola-Arciszewski, *Sztuka dowodzenia...*, s. 6.

⁷⁴ O. Laskowski, *Kilka uwag...*, s. 230–231. W późniejszych latach Laskowski (*Zadania pracy...*, s. 20) postulował konieczność przeprowadzenia kompleksowych badań nad polską myślą wojskową, obejmujących m.in. obce inspiracje przyświecające autorom, w tym także traktaty starożytne. Zaskakująco wyznaczył jednak jako *terminus post quem* moment ukazania się dzieła Flawiusza Wegecjusza Renatusa (koniec IV w.), tym samym wyłączając z zakresu badań wielowiekowy dorobek starożytnych teoretyków i praktyków wojskowych, których dzieła Wegecjusz niezbyt udolnie skompilował. Tym samym Laskowski mimowolnie (?)

Odmienne stanowisko w tej kwestii zajęli Kukiel, Hupert i Rola-Arciszewski, nie nawiązując jednak bezpośredniej polemiki z Laskowskim. Pierwszy z wymienionych twierdził, że niemożliwe jest zrozumienie specyfiki dawnej wojskowości polskiej bez osadzenia jej w szerszym kontekście przemian zachodzących wśród sąsiadów Rzeczypospolitej⁷⁵. Z kolei Kukiel poprzedził każdy rozdział swojego *Zarysu historii wojskowości w Polsce* ogólnym wstępem, gdzie przybliżył główne zjawiska militarne występujące na kontynencie europejskim, nie wyłączając Renesansu, w dużym stopniu scharakteryzowanego przez pryzmat recepcji wzorców antycznych⁷⁶. Także dla Roli-Arciszewskiego inspiracje czerpane z dzieł starożytnych autorów były kluczem do zrozumienia ewolucji wojskowości doby Odrodzenia, przede wszystkim szwedzkiej⁷⁷.

Formułując przytoczoną opinię, Laskowski objawił poważne luki w wykształceniu historycznym, tym bardziej zaskakujące, że był autorem cieszącego się uznaniem studium poświęconego staropolskiej sztuce wojennej⁷⁸. Gdyby zadał sobie trud przestudiowania polskich traktatów militarnych z XVI i XVII w., wówczas zapewne zauważyłby, że jedną z podstawowych inspiracji przyświecających wielu twórcom były właśnie rozwiązania antyczne⁷⁹. Co więcej, przeprowadzone przez Maurycego Orańskiego i Wilhelma von Nassau reformy niderlandzkie, które odmieniły oblicze renesansowej wojskowości, stając się bezpośrednią inspiracją dla Gustawa II Adolfa, były oparte właśnie na recepcji dzieł greckich autorów żyjących w okresie hellenistycznym i rzymskim⁸⁰. Pojawienie się

założył, że polscy autorzy nie znali innych utworów antycznych poświęconych tej problematyce.

⁷⁵ W. Hupert, *op. cit.*, s. 10–11.

⁷⁶ M. Kukiel, *Zarys wojskowości...*, s. 79–82.

⁷⁷ S. Rola-Arciszewski, *Sztuka dowodzenia...*, s. 9.

⁷⁸ O. Laskowski, *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. VIII, z. 1, s. 1–35. Por. także postulat badania wojskowości staropolskiej na tle wojskowości powszechnej: *idem*, *Zadania pracy...*, s. 18–20.

⁷⁹ J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975, s. 323, 328; *idem*, *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991, s. 24–25, 61–63, 70–71, 95, 101–102, 180; K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976, s. 25, 61, 67, 71, 106, 174, 187, 89; L. Wyszczelski, *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001, s. 17, 39.

⁸⁰ Por. W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands*,

czworoboków pikinierskich stosowanych przez Szwajcarów, niemieckich landsknechtów czy Hiszpanów po prostu musiało wyzwoić zainteresowanie falangą macedońską, opierającą się na podobnych podstawach⁸¹. Przypisywanie znajomości dzieł greckich „taktyków” dopiero osiemnastowiecznym francuskim teoretykom, jak uczynił to Laskowski, dowodzi nieznajomości zagadnienia. Spełnienie jego postulatu mogłoby się okazać katastrofalne dla rozwoju polskiej historiografii, nie tylko wojskowej. Jak stwierdził Tokarz: „Życie nie znało i nie zna procesów, któreby nakazywały zamknąć raz na zawsze księgę doświadczenia dawnych czasów; przeciwnie, wskrzesza ono nieraz zjawiska, zdawałoby się, całkowicie przeżyte i złożone do archiwów. Wszak obecna wojna światowa wskrzesiła np. strategię i taktykę walk pozycyjnych z końca XVII i początku XVIII w. [...]”⁸².

W dwudziestoleciu międzywojennym najpowszechniejszym źródłem wiedzy na temat okoliczności przeprowadzenia reform w renesansowych armiach były monografie Delbrücka⁸³ i Charlesa Omana⁸⁴. Analiza twórczości Laskowskiego prowadzi do wniosku, że nie miał z nimi bliższej styczności, z czym koresponduje fragment przygotowanej przez niego recenzji broszury autorstwa Huperta: „prof. H. Delbrück, kompetentny pono w sprawach zagadnień

Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege, Berlin 1941; idem, *Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien*, „BMGN – Low Countries Historical Review” 1971, vol. LXXXVI, No. 2, s. 161–177; O. van Nimwegen, *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588–1688*, transl. A. May, Woodbridge 2010. Por. J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości...*, s. 286–291, 355–364; idem, *Polskie piśmiennictwo wojskowe...*, s. 17–19, 21, 116–117, 122–123; L. Wyszczelski, *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni wieków. Myśl wojskowa od powstania do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2009, s. 91–92, 114, gdzie nkreślono szerokie tło rozwoju piśmiennictwa wojskowego w tym okresie, postępując dokładnie odwrotnie, niż postulował to kilkadziesiąt lat wcześniej Laskowski.

⁸¹ Por. interesujące, acz przedstawione w popularnonaukowej, a przez to skrótowej formie uwagi na temat związku macedońskiej/hellenistycznej falangi i czworoboku pikinierów, będące jedynym tego rodzaju studium opublikowanym na gruncie polskim: A. Ziółkowski, *Falanga, legion, i Polybios (1)*, „Mówią Wieki” 1998, nr 1, s. 32–35; idem, *Falanga, legion, i wojskowość nowożytna (2)*, „Mówią Wieki” 1998, nr 2, s. 28–31. Z drugiej strony, część artykułów ukazujących się w międzywojennej „Bellonie” była utrzymana w podobnej formie, co nie wpłynęło negatywnie na ich odbiór i późniejszą cytowalność.

⁸² W. Tokarz, *Jak studjować...*, s. 161–162.

⁸³ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst...*, Bd. IV.

⁸⁴ Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, London 1937.

teoretycznych historii wojennej [...]”⁸⁵. Skoro Laskowski nie potrafił ocenić zakresu tematów podejmowanych przez niemieckiego historyka („pono”), podobnie jak jego kompetencji badawczych, to znaczy, że musiał w tym względzie opierać się na cudzych opiniach.

W tym kontekście można też nadmienić o planie przygotowanym przez Alfreda von Schlieffena, który za podstawę koncepcji podwójnego okrążenia skierowanego przeciwko siłom francuskim przyjął analizę bitwy pod Kannami autorstwa Delbrücka⁸⁶. Kwestionowanie zasadności studiowania historii starożytnej jest zatem równoznaczne z dobrowolnym ograniczeniem pola inspiracji, bez których nie byłoby ani reform niderlandzkich, ani niemieckiego planu ofensywy na froncie zachodnim I wojny światowej, nie wspominając o wielu innych rozwiązaniach.

Wydaje się, że nie tylko Laskowskiemu brakowało zrozumienia dla idei nauczania starożytnej historii wojskowej. W kontekście podporządkowania badań z zakresu dziejów militarnych potrzebom Wojska Polskiego, mogły się rodzić wątpliwości co do użyteczności takiej wiedzy. Tak też należy chyba odbierać tekst Józefa Zająca poświęcony dyscyplinie wojskowej⁸⁷, będący *de facto* parafrazą też zawartych w książce Charlesa Ardanta du Picq⁸⁸. Nie sposób podejrzewać Zająca o brak uznania dla francuskiego poprzednika, szczególnie wobec przetłumaczenia jego dzieła na język polski⁸⁹, lecz zastanawiające jest, że pominął w artykule wszelkie odwołania do antyku, na podstawie których Ardant du Picq w znacznej mierze wypracował swoje stanowisko. Odnoszę wrażenie, że wynikało to z zamiaru dostosowania wywodów do możliwości poznawczych potencjalnego odbiorcy – epatowanie przykładami zaczerpniętymi

⁸⁵ O. Laskowski, „Podstawowe pojęcia historii wojennej”, *napisał Witold Hupert ppłk, Warszawa, Księgarnia M. Arcta, 1921, str. 10*, „Bellona” 1921, R. IV, z. 3, s. 265. Zacytowany fragment odnosi się jedynie do tytułu sztandarowego dzieła Delbrücka, nie zaś do głoszonych przez niego poglądów naukowych. Podstawą wiedzy Laskowskiego na temat zachodniej wojskowości z całą pewnością nie mogło być dzieło niemieckiego uczonego, co wyraźnie można dostrzec na przykładzie opisu reform włoskich i niderlandzkich, znacząco odbiegających od wywodów Delbrücka.

⁸⁶ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst...*, Bd. IV, s. IX; A. von Schlieffen, *Cannae*, Berlin 1925. Por. także: T. Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning, 1871–1914*, Oxford 2002, s. 27–29.

⁸⁷ J. Zając, *O podstawach karności wojskowej*, „Bellona” 1922, R. V, z. 1, s. 1–15.

⁸⁸ [Ch.] Ardant du Picq, *Études sur le combat*, Paris 1880.

⁸⁹ Idem, *Studjum nad walką*, przekł. J. Zając, Warszawa 1927.

z epoki starożytnej mogłoby zrazić niektórych oficerów, szczególnie że z refleksji Ardanta du Picqa (a zatem i Zająca) płyną konkretne wnioski wdrożeniowe.

Interesującym, a zarazem unikatowym w skali Europy projektem wydawniczym była książka Ludwika Zembrzuskiego *Służba zdrowia w wojskach starożytnego świata*⁹⁰. Nawet dziś zagadnienia związane z medycyną znajdują się na marginesie głównego nurtu badań prowadzonych nad historią antyczną. Zembrzuski łączył formalne wykształcenie z doświadczeniami wyniesionymi ze służby sanitarnej Wojska Polskiego, której oficerem pozostawał w latach 1919–1928⁹¹. Z uwagi na postęp wiedzy jego pracę należy już dziś traktować jako ciekawostkę historiograficzną, co w żaden sposób nie odbiera jej waloru oryginalności.

Odwołując się do koncepcji Alfreda Thayera Mahana, który u schyłku XIX w. zwrócił uwagę na znaczenie dominacji morskiej dla osiągania statusu imperium⁹², Witold Hubert rozszerzył jego analizę o bitwy morskie starożytności⁹³. Na kartach krótkiego studium opisał starcia, do których doszło: pod Salaminą (480 r. p.n.e.), nieopodal Wysp Egadzkich (241 r. p.n.e.) i pod Akcjum (31 r. p.n.e.). Praca nosi charakter popularnonaukowy i mimo skromnej bibliografii zachowuje dobry poziom merytoryczny. W późniejszym czasie Hubert powtórzył rdzeń swoich rozważań na kartach kolejnej książki, tym razem obejmującej szerszy zakres chronologiczny niż tylko starożytność⁹⁴.

Prekursorem polskich badań nad rzymską dyscypliną wojskową stał się Tomasz Rybicki, łączący doświadczenie zdobyte w wojskowej służbie sprawiedliwości z zainteresowaniem prawem rzymskim⁹⁵.

⁹⁰ L. Zembrzuski, *Służba zdrowia w wojskach starożytnego świata*, Warszawa 1926.

⁹¹ K. Brożek, *Zembrzuski Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, t. I, cz. 3, red. Z. Podgórska-Klawe, oprac. B. Urbanek, Warszawa 1995, s. 125–129. W czasie pisania książki Zembrzuski pełnił funkcję dyrektora Oficerskiej Szkoły Sanitarnej w Warszawie.

⁹² A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*, Boston 1890.

⁹³ W. Hubert, *Wpływ bitew morskich na przebieg dziejów*, Warszawa 1935. Przywołanie książki Mahana jako bezpośredniej inspiracji znalazło się na s. 5–6.

⁹⁴ Idem, *Historja wojen morskich*, Warszawa 1935, s. 26–51.

⁹⁵ Rybicki początkowo posługiwał się wersją nazwiska Żuk-Rybicki. Na temat jego wykształcenia i przebiegu służby wojskowej: L. Kania, *Wyroki bez apelacji. Sądy polowe w Wojsku Polskim w czasie wojny z Rosją Sowiecką 1919–1921*, Zielona Góra 2019, s. 564–565.

W pierwszym artykule zestawiał kary stosowane w armii rzymskiej, opierając się głównie na klasyfikacji Theodora Mommsena i Joachima Marquardta⁹⁶, zaś w drugim przełożył na język polski i opatrzył krótkim komentarzem „część wojskową” *Digesta Iustiniani*⁹⁷. Statyczny obraz rzymskiej dyscypliny wojskowej przedstawiony przez Rybickiego, podobnie jak problemy z oddaniem na język polski terminologii łacińskiej sprawiły, że oba teksty mogły posłużyć do pobudzenia zainteresowania tematem, wymagającym na dalszym etapie sięgnięcia po publikacje zagraniczne.

Na łamach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” niektórzy oficerowie publikowali recenzje książek, które rzadko dotyczyły jednak starożytności. Wyjątkiem był Remigiusz Gordon, który pokusił się o scharakteryzowanie opracowań Friedricha Lammerta i Martina Märkera⁹⁸.

Stosunkowo skromny dorobek polskich historyków wojskowych dwudziestolecia międzywojennego w zakresie antycznych militariów był bezpośrednim efektem występujących w naszym kraju determinantów rozwojowych nowej specjalności. Nie bez znaczenia pozostawały zapewne trudności w dostępie do aktualnych publikacji, osobiste preferencje autorów i profil ich wykształcenia. Sprawilo to, że osoby zainteresowane starożytnością mogły poszukiwać informacji na temat wojskowości bądź to w publikacjach zagranicznych (przeważnie niemieckich) autorów, bądź to w różnego rodzaju pracach rodzimych starożytników. W konsekwencji temat ten pozostał domeną przedstawicieli środowiska akademickiego, definiującego pryncypia badawcze w odmienny sposób, co wynikało z ugruntowanej wieloletnią tradycją praktyki naukowej i odmiennie zdefiniowanego kręgu docelowych adresatów ich twórczości.

⁹⁶ T. Rybicki, *Prawo karne wojskowe rzymskie*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1934, R. VII, z. 1, s. 1–13.

⁹⁷ Idem, *Prawo karne wojskowe rzymskie. Teksty. Digestorum Liber XLIX, tit. XVI: De re militari*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1934, R. VII, z. 2, s. 117–134.

⁹⁸ R. Gordon, *Lammert Friedrich. Die römische Taktik zu Beginn der Kaiserzeit und die Geschichtsschreibung. Philologus Supplement. XXIII. Zesz. 2. Dietrich. Lipsk. 1931*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 154–156; idem, *Martin Märker. Die Kämpfe der Karthager auf Sizilien in den Jahren 409–405 v. Chr. Weida i Thür. 1930*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1936, t. IX, z. 1, s. 131–133.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Ardant du Picq [Ch.], *Études sur le combat*, Paris 1880.
- Ardant du Picq [Ch.], *Studjum nad walką*, przekł. J. Zając, Warszawa 1927.
- Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. I-IV, Berlin 1920-1921.
- Delbrück H., *Regierung und Volkswille*, Berlin 1914.
- Delbrück H., *Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität*, Bd. I, Berlin 1931.
- Gordon R., *Lammert Friedrich. Die römische Taktik zu Beginn der Kaiserzeit und die Geschichtsschreibung. Philologus Supplement. XXIII. Zesz. 2. Dieterich. Lipsk. 1931*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 154-156.
- Gordon R., *Martin Märker. Die Kämpfe der Karthager auf Sizilien in den Jahren 409-405 v. Chr. Weida i Thür. 1930*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1936, t. IX, z. 1, s. 131-133.
- Górski K., *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902.
- Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- Górski K., *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.
- Hubert W., *Historja wojen morskich*, Warszawa 1935.
- Hubert W., *Wpływ bitew morskich na przebieg dziejów*, Warszawa 1935.
- Hupert W., *Historia wojenna polska w zarysie*, Lwów 1919.
- Kara S., *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonja*, Warszawa 1928.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. I-III, Kraków 1912.
- Kromayer J., Veith G., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München 1928.
- Kukiel M., *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912.
- Kukiel M., *Dzieje wojskowe*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, t. LI, s. 362-376.
- Kukiel M., *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych, jej przedmiot i podział*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925, I-Referaty*, Lwów 1925, s. 1-15.
- Kukiel M., *Nauczanie historii wojskowej (Zadania i zakres)*, „Bellona” 1925, R. XVII, z. 3, s. 249-256.
- Kukiel M., *Prace historyczne Sztabu Generalnego*, „Przegląd Współczesny” 1924, nr 21, s. 47-64.
- Kukiel M., *Próby powstańcze po trzecim rozbiórze 1795-1797*, Kraków-Warszawa 1912.
- Kukiel M., *Szymon Askenazy (24 grudnia 1867 - 22 czerwca 1935)*, „Przegląd Współczesny” 1935, nr 54, s. 312-332.

- Kukiel M., *Wacław Tokarz jako historyk wojskowy*, „Przegląd Współczesny” 1938, nr 65, s. 85–90.
- Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.
- [Laskowski O.], *Historja wojskowa*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. III (*Garigliano-Karabeni*), red. O. Laskowski, Warszawa 1933, s. 375–395.
- Laskowski O., *Kilka uwag na marginesie programu nauczania historii wojskowej*, „Bellona” 1928, R. XXIX, z. 2, s. 223–233.
- Laskowski O., *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. VIII, z. 1, s. 1–35.
- Laskowski O., „*Podstawowe pojęcia historii wojennej*”, napisał Witold Hupert ppłk, Warszawa, Księgarnia M. Arcta, 1921, str. 10, „Bellona” 1921, R. IV, z. 3, s. 264–266.
- Laskowski O., *W sprawie organizacji historii wojskowej. Odpowiedź dr. Józefowi Siemieńskiemu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 281–294.
- Laskowski O., *Ważniejsze dezyderaty historii wojskowej w stosunku do okresu wielkich hetmanów*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, I-Referaty*, Lwów 1925, s. 1–8.
- Laskowski O., *Zadania pracy nad dawną polską historją wojskową*, [w:] O. Laskowski, B. Pawłowski, *Badania dawnej polskiej historii wojskowej. Zadania pracy i ogólna charakterystyka źródeł*, Warszawa 1927, s. 7–22.
- Laskowski O., *Znaczenie ogólne i wychowawcze historii wojskowości*, „Bellona” 1922, R. VIII, z. 1, s. 1–10.
- Mahan A.T., *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*, Boston 1890.
- Oman Ch., *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, London 1937.
- Pezda J., *Dokumenty historyczne z archiwum prywatnego generała Mariana Kukiela*, [w:] *Przez dwa stulecia XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Wacławowi Felczakowi*, red. W. Frazik et al., Kraków 1993, s. 15–25.
- Płoski S., *Generał Simanski*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1938, t. X, z. 2, s. 307–308.
- Płoski S., *Profesor Delbrück*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, t. II, z. 1, s. 189–191.
- Porwit M., *Drogi wychowania wojskowego*, „Bellona” 1928, R. XXIX, z. 2, s. 125–147.
- Porwit M., *Duch żołnierski (organizacja wychowania żołnierza)*, Warszawa 1935.
- Porwit M., *Uwagi o pracy naukowej w naszym wojsku*, „Bellona” 1928, R. XXIX, z. 3, s. 332–342.
- Rola-Arciszewski S., *Pierwiastki sztuki wojennej. Część I*, „Bellona” 1927, R. XXVI, z. 1, s. 1–41.
- Rola-Arciszewski S., *Pierwiastki sztuki wojennej. Część II-a*, „Bellona” 1927, R. XXVI, z. 2, s. 129–178.
- Rola-Arciszewski S., *Sztuka dowodzenia na zachodzie Europy*, Warszawa 1934.
- Rüstow W., *Geschichte der Infanterie*, Bd. I–II, Gotha 1857–1858.

- Rybicki T., *Prawo karne wojskowe rzymskie*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1934, r. VII, z. 1, s. 1–13.
- Rybicki T., *Prawo karne wojskowe rzymskie. Teksty. Digestorum Liber XLIX, tit. XVI: De re militari*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1934, R. VII, z. 2, s. 117–134.
- Schlieffen von A., *Cannae*, Berlin 1925.
- Siemieński J., *Replika dr. Józefa Siemieńskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 300–306.
- Siemieński J., *W sprawie organizacji historii wojskowej. Badacze i archiwa*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 1, s. 137–159.
- Simanski P., *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum*, przekł. S. Płoski, Warszawa 1931.
- Sobieski W., *Słowo wstępne*, „Przegląd Historyczny” 1905, t. I, z. 1, s. 1–5.
- Stachiewicz J., *Doktryna i rutyna*, „Bellona” 1923, R. XII, z. 3, s. 193–203.
- Stachiewicz J., *Marszałek Piłsudski jako teoretyk wojny*, „Polska Zbrojna” 1928, nr 79, s. 3–4.
- Stawecki P., *Nieznany memoriał szefa Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego płk. prof. dr. Wacława Tokarza o organizacji pracy naukowej w WP*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, R. XXXIII, nr 1, s. 201–212.
- Tokarz W., *Dąbrowski jako organizator*, „Bellona” 1918, R. I, z. 7, s. 499–511.
- Tokarz W., *Dąbrowski jako organizator*, „Bellona” 1918, R. I, z. 8, s. 594–608.
- Tokarz W., *Jak studjować historię wojen?*, „Bellona” 1919, R. II, z. 3, s. 161–174.
- Tokarz W., *Książę Józef jako wychowawca wojska*, „Bellona” 1923, R. X, z. 1, s. 1–16.
- Tokarz W., *Nasze powstania*, [w:] W. Tokarz, *Rozprawy i szkice*, t. I (*Historia społeczna i polityczna*), przejrzał i wstępem opatrzył S. Herbst, Warszawa 1959, s. 482–490.
- [Tokarz W.], *Od Redakcyi*, „Bellona” 1918, R. I, z. 1, s. 1–3.
- Zajac J., *O podstawach karności wojskowej*, „Bellona” 1922, R. V, z. 1, s. 1–15.
- Zembrzusi L., *Służba zdrowia w wojskach starożytnego świata*, Warszawa 1926.
- Zmigryder-Konopka Z., *P. Simanski. Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Rzym i Bizancjum. Przełożył Stanisław Płoski. Warszawa 1931. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, t. VII, z. 1, s. 151–154.
- Zmigryder-Konopka Z., *Stanisław Kara, mjr. Szt. Gen.: Podręcznik Historji Wojskowości Powszechnej. Grecja i Macedonja. Warszawa 1928. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, stron VI + 89*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. I, z. 2, s. 307–311.
- Żukowski P.M., *Władysław Pobóg-Malinowski. Z mojego okienka. W Polsce przed wojną*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2008, nr 135, s. 149–173.

OPRACOWANIA

- Białecki M., *Działalność Tadeusza Korzона w zakresie dziejów wojskowości*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. I, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975, s. 117–126.
- Biliński P., *Wacław Tokarz 1873–1937. Historyk walk o niepodległość*, Kraków 2018.
- Brożek K., *Zembrzuski Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny polskich nauk medycznych XX wieku*, t. I, cz. 3, red. Z. Podgórska-Klawe, oprac. B. Urbanek, Warszawa 1995, s. 125–129.
- Cękańska M., *Początki „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” (1929–1939)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, R. XX, nr 4, s. 11–43.
- Chwalba A., *Józef Piłsudski. Historyk wojskowości*, Kraków 2007.
- Dąbrowa E., *Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I–III c. A.D.)*, Stuttgart 1993.
- Grabowski Z., *Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy i Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy*, [w:] *Z dziejów służby historycznej Wojska Polskiego 1918–2002*, Warszawa 2002, s. 28–52.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2011.
- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2010.
- Grzelak C., *Pojęcie i klasyfikacja historii wojskowości w opinii historyków Akademii Świętokrzyskiej Filii w Piotrkowie Trybunalskim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R. V, nr 1, s. 160–163.
- Habielski R., *W służbie terażniejszości. Głosa do twórczości Mariana Kukieła*, [w:] M. Kukiel, *Historia w służbie terażniejszości i inne pisma emigracyjne*, słowo wstępne, wybór i oprac. R. Habielski, Warszawa 1994, s. 5–27.
- Hahlweg W., *Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien*, „BMGN – Low Countries Historical Review” 1971, vol. LXXXVI, No. 2, s. 161–177.
- Hahlweg W., *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege*, Berlin 1941.
- Iggers G.G., *Historiografia XX wieku*, przekł. A. Gadzała, Warszawa 2010.
- Jabłonowski M., Stawecki P., *Spór z marszałkiem Józefem Piłsudskim o historię wojny 1920*, [w:] Marian Kukiel, *Historyk w świecie polityki*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2010, s. 83–103.
- Jagiello B., *Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939 (zarys problematyki)*, [w:] *Środowisko historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Cędzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*, cz. 2, red. J. Maternicki, Warszawa 1987, s. 321–333.
- Janion M., Żmigrodzka M., *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001.
- Kania L., *Wyroki bez apelacji. Sądy polowe w Wojsku Polskim w czasie wojny z Rosją Sowiecką 1919–1921*, Zielona Góra 2019.

- Kelley D.R., *Losy historii. Badanie historii od Herdera do Huizingi*, przekł. J. Dobrowolski, Warszawa 2010.
- Kilańczyk P., *Julian Stachiewicz (1890–1934). Żołnierz i historyk*, Poznań 2014.
- Koczy L., *Gen. Marian Kukiel, historyk, założyciel Polskiego Towarzystwa Historycznego na obczyźnie*, „Teki Historyczne” 1978–1980, t. XVII, s. 18–32.
- Kolbuszewska J., *Od Tadeusza Korzona do Wacława Tokarza – przemiany w sposobach uprawiania historii wojskowości*, [w:] *Wacław Tokarz (1873–1937). Z Legionów Polskich na Uniwersytet Warszawski*, red. T.P. Rutkowski, T. Siewierski, Warszawa 2017, s. 98–110.
- Kolbuszewska J., *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011.
- Komorowski K., *O przedmiocie historii wojskowości*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 45–52.
- Komorowski K., *Płk prof. Wacław Tokarz – twórca i redaktor „Bellony”*, [w:] *Wacław Tokarz (1873–1937). Z Legionów Polskich na Uniwersytet Warszawski*, red. T.P. Rutkowski, T. Siewierski, Warszawa 2017, s. 83–97.
- Kopański S., *Generał Kukiel – żołnierz i historyk wojskowości*, „Teki Historyczne” 1978–1980, t. XVII, s. 36–42.
- Kowalczyk A., *Józef Piłsudski pisarz*, Warszawa 2019.
- Lengauer W., *Greek Commanders in the 5th and 4th Centuries B.C. Politics and Ideology: A Study of Militarism*, Warszawa 1979.
- Maroń J., *Historia wojskowa czy historia wojskowości. Na marginesie dyskusji w polskiej historiografii*, [w:] *Wojsko – polityka – społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, red. J. Jędrysiak, D. Koreś, G. Strauchold, K. Widziński, Wrocław 2013, s. 699–718.
- Maroń J., *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.
- Maternicki J., *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009.
- Maternicki J., *Historiografia polska XX wieku*, t. I (*Lata 1900–1918*), Wrocław 1982.
- Maternicki J., *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne*, Warszawa 1975.
- Maternicki J., *Rola historiografii w rozwoju polskiej myśli niepodległościowej na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1989, s. 93–125.
- Maternicki J., *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1990.
- Mękarski A., *Szlakiem neoromantycznego optymizmu (myśl historyczna po 1945 r.)*, [w:] *Marian Kukiel. Historyk w świecie polityki*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2010, s. 161–197.
- Mielczarek M., *Cataphracti and Clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World*, transl. M. Abramowicz, Łódź 1993.

- Miśkiewicz B., *Historiografia wojskowa a problemy służby historycznej Wojska Polskiego*, [w:] *Szefowie ośrodków naukowo-badawczych wojskowej służby historycznej 1921–2002. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa, 29 listopada 2002 r., red. Z. Moszumański, Warszawa 2003, s. 27–35.
- Miśkiewicz B., *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996.
- Miśkiewicz B., *Rola „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” w polskiej historiografii wojskowej (1929–1938)*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. II, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1998, s. 101–114.
- Miśkiewicz B., *Studia historycznowojskowe na łamach „Bellony” w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. III, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1999, s. 89–127.
- Miśkiewicz B., *Z założeń metodologicznych studiów nad dziejami polskiej historiografii wojskowej*, [w:] B. Miśkiewicz, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa–Poznań 1991, s. 67–85.
- Ney-Krwawicz M., *Kukiel Marian*, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 276–277.
- Nimwegen van O., *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588–1688*, transl. A. May, Woodbridge 2010.
- Olejnik K., *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976.
- Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
- Sikorski J., *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975.
- Stawecki P., *General Julian Stachiewicz – organizator nauki historyczno-wojskowej*, „Teki Historyczne” 1994–1995, t. XXI, s. 130–140.
- Stawecki P., *General Marian Kukiel jako szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego i jego konflikt z marszałkiem Józefem Piłsudskim w 1925 r.*, „Przegląd Historyczny” 1987, t. LXXVIII, z. 3, s. 493–516.
- Stawecki P., *Wacław Tokarz – organizator i szef Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w latach 1919–1927*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1989, t. XXXII, s. 227–242.
- Stobiecki R., *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005.
- Stobiecki R., *Mariana Kukiela wizja dziejów porozbiorowych na tle historiografii emigracyjnej*, [w:] *Historia – wojsko – polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 370–390.
- Stobiecki R., *Miejsce w historiografii polskiej*, [w:] *Marian Kukiel. Historyk w świecie polityki*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2010, s. 233–259.
- Treugutt S., *Napoleon Bonaparte jako bohater polskiego romantyzmu*, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1974, nr 5, s. 37–44.
- Wierzbicka M., *Górski Konstanty*, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 159–160.
- Wierzbicka M., *Korzon Tadeusz*, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 246–248.

- Wierzbicka M., Tokarz Wacław, [w:] *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 526–527.
- Wojtasik J., *Młodość i początki działalności polityczno-wojskowej Mariana Kukieła*, [w:] *Historia – wojsko – polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 67–86.
- Wyszczelski L., *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001.
- Wyszczelski L., *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni wieków. Myśl wojskowa od powstania do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2009.
- Zahorski A., *Szymon Askenazy (1865–1935)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 181–197.
- Zahorski A., *Wacław Tokarz (1873–1937)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 199–217.
- Ziólkowski A. (= Ziółkowski A.), *Urbs direpta, or how the Romans sacked cities*, [w:] *War and Society in the Roman World*, eds J. Rich, G. Shipley, London–New York 1993, s. 69–91.
- Ziólkowski A., *Falanga, legion, i Polybios (1)*, „Mówią Wieki” 1998, nr 1, s. 32–35.
- Ziólkowski A., *Falanga, legion, i wojskowość nowożytna (2)*, „Mówią Wieki” 1998, nr 2, s. 28–31.
- Zuber T., *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning, 1871–1914*, Oxford 2002.
- Zuziak J., *General Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.
- Zwoliński S., *Biuro Historyczne Sztabu Generalnego – Wojskowe Biuro Historyczne 1921–1939*, [w:] *Z dziejów służby historycznej Wojska Polskiego 1918–2002*, Warszawa 2002, s. 9–27.
- Żydek-Bednarczyk U., *Zakres semantyczny leksemów „wojskowy” i „wojskowość” w opinii językoznawców*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R. V, nr 1, s. 170–174.

NOTKA O AUTORZE:

Dr Michał Norbert Faszczka – adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Zainteresowania naukowe: republika rzymska, wojskowość rzymska, rzymskie prawo publiczne, społeczności zachodniego *Barbaricum*, recepcja antycznych koncepcji politycznych i militarnych, dzieje historiografii.

michal.faszczka@us.edu.pl